

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST.KLIMENT OCHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ПРОЦЕСИ НА ЕВРОПЕИЗАЦИЯ В ПОЛИТИКАТА ЗА ХОРА С УВРЕЖДЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ

СВЕТЛИНА КОЕВА

Svetlina Koeva. EUROPEANISATION OF DOMESTIC DISABILITY POLICY: THE BULGARIAN CASE

The Open Method of Coordination is the main regulatory instrument in the European social policy especially in the areas of employment, social inclusion and social protection.

The aim of this article is to examine its impact upon the social inclusion process of people with disabilities in Bulgaria. From that perspective it focuses first and foremost on the legal framework of the disability policy in Bulgaria as a necessary local precondition for the functioning of the OMC.

The analysis of the OMC itself scrutinizes the outcomes of two main OMC-instruments: the Joint Inclusion Memorandum and the first National Action Plan on Social Inclusion and Social Protection (2006-2008) as well as the problems surrounding the OMC-agenda due to the Bulgarian institutional context.

Увод

Социалната политика като цяло играе второстепенна роля в рамките на Европейския съюз. От една страна, това произтича от подчертано икономическата насоченост на политиката на Европейския съюз. От друга страна, успешното изграждане и действие на една общоевропейска социално-политическа рамка се сблъсква с проблема за отказ от правомощия и съответно делегирането им от национално към европейско равнище, както и с обединяването на различни национални социално-политически модели в европейски социален модел.

Повратна точка, както в разбирането за значението на социалната политика на европейско равнище, така и по посока на създаване на общоевропейски социален модел, бележи срещата на върха на Европейския съюз в Ница през 2000 г. Преки резултати от нея са приемане на нов социално-политически дневен ред, който предвижда взаимодействие между икономическа политика, заетост и социална политика [Voesckh/Huster/Benz, 2006], както и пренасяне на вече успешно изпробвания в областта на заетостта Открит метод на координация (ОМК) в други области като социално включване, пенсионно осигуряване и др. С негова помощ се цели изграждане на общоевропейски социален модел не чрез намеса в законодателствата на страните-членки ("hard law"), а посредством координация на националните социални политики, обмяна на добри практики и взаимно учене („soft law“).

Настоящият текст тематизира един малко изследван досега проблем - действието на ОМК като институционален инструмент за европеизация на социалната политика на „новите“ (източноевропейски) страни-членки по примера на политиката за хора с увреждания в България.

Тъй като ОМК не е инструмент за пряка интервенция в националните законодателства, ключов момент за функционирането му се оказва вече съществуващата национална нормативната база. Поради това в началото ще бъде разгледана законодателната рамка в политиката за хора с увреждания в България като контекст, задаващ параметрите на действие на двата основни елемента на ОМК, обект на анализа. Това са Съвместният меморандум по социално включване и Националният план за действие по социално включване (2006-2008).

Накрая е важно да се обележи, че настоящият анализ не претендира за изчерпателност, а само набелязва проблеми на функциониране на ОМК в българския социално-политически контекст. Един систематичен анализ предполага както продължително наблюдение на развитието на ОМК във времето, така и разглеждане на останалите негови елементи¹.

Теоретични конструкти и инструменти за анализ на процеси на европеизация в политиката за хора с увреждания

Отправна точка на анализа са двата основни модела в политиката за хора с увреждания, разбирани като идеални типове.

Моделът на обществените разходи [Hvinden, 2003] застъпва идеята за традиционния преразпределителен подход в социалната политика. Той разглежда увреждането като индивидуален, медицински проблем, локализиран в индивида. В рамките на този модел индивидът е обект на медицинско лечение и рехабилитация, а последствията от увреждането се компенсират посредством преразпределителните механизми на социалната държава – например чрез социално подпомагане, субсидирана заетост в специализирани предприятия за хора с увреждания и др.

Моделът на равните права и възможности [Hvinden, 2003] представя подхода на регулативната политика за социално включване на европейско равнище. Според него увреждането е социален конструкт, социален проблем, локализиран в цялото общество, защото неговата организация и особено тази на социалното и физическо пространство води или може да доведе до дискриминация на хората с увреждания². Акцентът тук е върху политики, създаващи условия за независим живот, мобилност и пълноправно участие на хората с увреждания в обществения и културен живот. Този подход намира своята легитимация в документи на Европейския съюз и ООН, повечето от които обаче имат само общ, програмен характер и не предвиждат въвеждане в националните законодателства³. Оттук и необходимостта от ОМК, който в ролята си на гъвкав и чувствителен към различията в националните контексти инструмент, цели изграждане на алтернативен подход за координация в рамките на модела за равните права и възможности.

¹ Останалите елементи на ОМК са: съвместен доклад на Европейската комисия и на Съвета на Европейския съюз за оценка на Националните доклади по социално включване на страните-членки; количествени и качествени индикатори за измерване на напредъка в процесите на социално включване; обмен на добри практики и взаимно учене в рамките на Програмата за действие на общността (Community Action Programme) и програма „Прогрес“.

² Тук се има пред вид проблемът за достъпността на архитектурната среда, достъпът до общообразователната среда (включено образование), до пазара на труда (заетост в обичайна среда) и др.

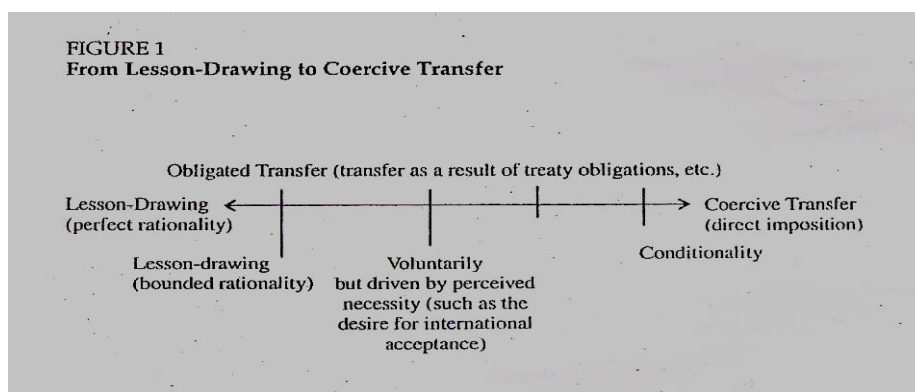
³ Едно от изключенията в това отношение е Рамковата директива за равно третиране [CEU (2000a), Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, Official Journal L 303, 02/12/2000:0016], която въвежда модела на равните права и възможности в областта на заетостта.

В настоящия анализ позиционирането между двата подхода - преразпределителния и регулативния - служи като инструмент за измерване на „степеня на европеизация“ на политиката за хора с увреждания в България.

Анализът на процесите на европеизация по отношение на тази политика е пряко свързан с въпроса за типовете европеизация. Изследването на тези аспекти изисква прилагане на допълнителен теоретичен инструмент, в случая на модела на трансфер на политики на Доловиц и Марш.

Трансферът на политики е процес *“...при който познанието за политики, административни процеси, институции и идеи в един определен политически контекст (минал или настоящ) се използва за развитие на политики, административни процеси, институции и идеи в друг политически контекст.”*⁴ [Dolowitz/Marsh, 2000].

Моделът на Доловиц и Марш (Фигура 1) включва различни междинни степени на трансфер на политики, с помощта на които ще бъдат „разпознати“ и систематизирани процесите на европеизация в политиката за хора с увреждания в България.

Фигура 1. От научаване на политики (lessons-drawing) до принудителен трансфер (coercive transfer)⁵

Процеси на европеизация в предприсъединителния период

Създаването на Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите, приет от Народното събрание през 1995 г. може да се разглежда като резултат от взаимодействие между външни влияния и специфики на националния социално-политически контекст.

От една страна, съвместната работа между представители на българския и фламандския неправителствен сектор в рамките на т.нар. българо-фламандски форум допринесе за развитие и реализация на идеята за създаването на закона.

От друга страна, ситуацията на прехода след 1989 г. оказва влияние върху формиране на политиката за хората с увреждания и върху създаване на закона в две

⁴ Превод: Светлина Коева

⁵ Фигура 1: **От научаване на политики (lessons-drawing) до принудителен трансфер (coercive transfer)** съдържа отляво надясно следните междинни степени: **научаване на политики в условията на перфектна рационалност** (lesson-drawing – perfect rationality); **научаване на политики в условията на ограничена рационалност** (lesson-drawing – bounded rationality); **доброволен, предизвикан от осъзната необходимост трансфер** (voluntarily but driven by perceived necessity transfer); **трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти** (conditionality); **принудителен трансфер** (coercive transfer).

посоки. Тя има благоприятен ефект върху трансфера на политики, създавайки условия за нови тенденции на развитие и на отвореност към европейски модели и практики⁶. Едновременно с това обаче тя има и ограничителен ефект поради ясно изразената тенденция към зависимост от институционалния контекст, наследен от миналото (**path-dependency**) [Pierson, 2000].

Законът за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите може да се разглежда като пример за **учене на политики в условията на ограничена рационалност**⁷. Най-общо философията на закона е свързана с препотвърждаване на все по-ограничената традиционна протекционистка роля на държавата в условията на икономическа криза и запазване на преразпределителния подход в политиката за хора с увреждания. В резултат на това в основата на закона се запазва медицинският модел на увреждането, основаващ се на медицинската експертиза за трайно намалена работоспособност, която не взема пред вид никакви социални критерии⁸.

Въвеждането на елементи от социалния модел на уврежданията в закона като достъп до архитектурна среда и комуникации, обучение в общообразователна среда и окуражаване на заетост в обичайна работна среда, не оказва влияние в посока на трансформиране на модела на уврежданията поради липса на адекватни цялостна нормативна база, институции и инструменти за изпълнение и контрол.

Един пример в това отношение е проблемът с обучението в общообразователна среда. Разработването на конкретни политически мерки за неговото решение започва едва след приемането на Националния план за интеграция на децата с увреждания от Министерството на образованието през 2003 г.

Втори пример представлява насърчаване на заетостта в обичайна работна среда, което въпреки че е регламентирано в закона (Раздел IV: Трудова заетост), на практика не функционира ефективно поради липса на или твърде слаб интерес от страна на работодателите и липса на държавни механизми на контрол⁹.

Третият пример се отнася до неуспешното функциониране на фонд “Рехабилитация и социална интеграция”. Първоначалният замисъл - да акумулира средства, които да бъдат инвестирани в интеграционни политики с акцент върху заетостта на хората с увреждания - се оказва нереалистичен поради липсата на работещи механизми за финансирането му. От една страна, събирането на паричните санкции от неспазващите закона работодатели, предвидени да се вливат във фонда с цел създаване на нови

⁶ Две от основните предпоставки за успешен трансфер са: **условията за развитие** (Entwicklungsorientierung) или **условия на преход** (Übergangssituation) и **готовността за използване на чужди модели и практики** (Lernbereitschaft) [Leisering, 2005].

⁷ Според Доловиц и Марш политическите актьори винаги действат в условия на ограничена, а не на перфектна рационалност, тъй като вземат решения в среда на ограничен достъп до информация и/или подбират необходимата информацията според техни специфични нагласи [Dolowitz/Marsh, 2000].

⁸ „Степента на трайно намалената работоспособност се определя въз основа на подробна клиничко-експертна анамнеза, задълбочен клиничен преглед, насочени лабораторни и функционални изследвания и данните от наличната медицинска документация, даващи представа за функционалното състояние на заболялия орган и организма като цяло“ [Наредба за медицинска експертиза на работоспособността, ДВ, бр. 47, 2005 г.].

⁹ Наемането на работа на хора с увреждания става най-вече по проекти и програми и по-рядко като резултат от насърчителни мерки. Агенцията по заетостта не води статистика за броя на лицата с увреждания, които остават трайно на работа в дадената фирма след изтичане на срока на действие на програмата, както и за броя на тези, които след изтичане на програмата се връщат на пазара на труда като безработни. Освен това събирането на предвидените според закона парични санкции за работодатели (чл. 59), които не наемат хора с увреждания, не се осъществява ефективно.

работни места или поддържане на съществуващата заетост при хората с увреждания, не се осъществява ефективно. От друга страна, предвидената в закона ежегодна субсидия от държавния бюджет в размер на 0,1 % от БВП за финансиране на фонда на практика не влиза в сила¹⁰.

Законът за интеграция на хората с увреждания, приет от Народното събрание през 2004 г., може да бъде отнесен към категориите **добровolen, предизвикан от осъзната необходимост трансфер и трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти** в периода на присъединяване на България към Европейския съюз. Въпреки че законът формално допълва и надстройва медицинската експертиза със социална оценка, не може да се говори за трайно преориентиране от медицински към социален модел¹¹, а по-скоро за „*прикрита медикализация и администриране на социалната оценка*“ [Ивков, 2006]. Защото социалната оценка реално функционира изцяло на основата на принципите на медицинската експертиза¹². Показателен също така е и фактът, че социалната оценка не се извършва от интегративна институционална структура¹³, а от консултативни комисии към дирекциите „Социално подпомагане“ на Агенцията за социално подпомагане, която е класически пример за държавна структура с преразпределителни функции¹⁴.

Следователно само трансферът на отделни социални елементи при липсата на подходящ институционален контекст за тяхното действие се оказва проблематично. Успешното пренасяне на цели модели обаче, предполага един сложен и продължителен процес. Той включва както преобразуването и/или създаването на нови институционални структури и капацитет, така и едновременно с това работа в посока промяна на нагласите към уврежданията.

Процеси на европеизация в рамките на ОМК

¹⁰ В допълнителната разпоредба към Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите се казва, че чл. 50, ал. 1, т. 1, която въвежда финансирането на фонда чрез целева ежегодна субсидия влиза в сила едва от 1.01.1997. Една година след влизане в сила на закона обаче субсидията бива редуцирана до **0,1** от БВП. Представа за конкретните суми на финансиране дават отчетните доклади за дейността на фонда към Министерството на труда и социалната политика. Т. напр. от доклада от 2003 (най-ранният доклад, който ми беше предоставен от фонда в рамките на моята изследователска работа) става ясно, че полученият трансфер от държавния бюджет е в размер на 29 629 122 лв. при БВП за същата година в размер на 34 410 000 000 лв.

¹¹ В българската социология Законът за интеграция на хората с увреждания се разглежда като нов етап в рамките на медицинския дискурс и преминаване към административен модел на инвалидността [Ивков, 2006].

¹² В чл. 10. на закона се казва, че „*оценяването на увреждането се извършва чрез медицинска експертиза и социална оценка*“, а чл. 12, ал.1 опровергава нейната социалност, казвайки, че тя се извършва „*въз основа на медицинската експертиза*“.

¹³ Наличието на **подходящи институционални структури**, гарантиращи успешното функциониране на моделите (Lernfähigkeit) е третата основна предпоставка за успешен трансфер на политики [Leisering, 2005].

¹⁴ Макар с преобразуването на фонд “Рехабилитация и социална интеграция” в Агенция за хората с увреждания законът да цели създаването на нова структура за провеждане на интегративна политика за хора с увреждания, тази агенция на практика остава нефункционираща поради това, че не разполага с необходимите правомощия и регионални структури за това.

Меморандумът по социално включване¹⁵ е основен елемент на ОМК, който съдейства за подготовката на страните-кандидатки за членство в Европейския съюз чрез участие в регулирания от ОМК процес на социално включване:

„Меморандумът очертава основните предизвикателства, свързани с работата за преодоляване на бедността и социалната изолация¹⁶, представя главните политически мерки, предприети от България в светлината на споразумението за начало на транспонирането на общите цели на ЕС¹⁷ в националните политики и идентифицира основните проблеми на равнище политика, за целите на провеждания в бъдеще мониторинг и преглед на политиката“ [Меморандум по социално включване на Република България].

Макар и строго погледнато да не е част от процеса на хармонизация с европейското законодателство, Меморандумът по социално включване е предприсъединителен инструмент за трансфер на политики. В този смисъл действието му може да бъде отнесено към категориите **доброволен, предизвикан от осъзната необходимост трансфер** и **трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти**.

Ролята на меморандума на границата на предприсъединителния период и членството в Европейския съюз се състои в осъществяване на трансфер на основния принцип на функциониране на социалното включване в рамките на ОМК - т.нар. **social policy governance**, който се базира на **привличане на всички релевантни актьори** в социално-политическия процес, както и на трансфер на една **общоевропейска дискурсивна рамка**.

Участието на всички релевантни актьори е предвидено при разработване на меморандума в рамките на взаимодействието между институционални актьори (Европейска комисия, ключови министерства и агенции в България) и актьори от българския неправителствен сектор (организации на и за хора с увреждания и други неправителствени организации).

Работата по Меморандума по социално включване в България може да бъде определена като силно бюрократизиран и изолиран от обществения дебат процес. Основна роля при създаването му играят институционалните актьори (най-вече представители на Министерството по труда и социална политика, които координират и цялостния процес на социално включване).

В работната група по меморандума, по отношение на проблемите на хората с увреждания, неправителственият сектор е представен от Националния център за социална рехабилитация в качеството му на доставчик на социални услуги. Неговата дейност се свежда предимно до подаване на информация за състоянието на социалните услуги в България.

¹⁵ Меморандумът по социално включване е подписан от министъра на труда и социалната политика на Република България Христина Христова и комисаря по заетостта, социалните въпроси и равните възможности Владимир Шпидла през февруари 2005 г.

¹⁶ Основните предизвикателства, които очертава Меморандумът по социално включване са: разширяване на достъпа до пазара на труда; подобряване на условията за образование и учене през целия живот; реформиране на системите за социална защита; осигуряване на достъпа до здравни, социални и транспортни услуги и добри жилищни условия; преодоляване на неравномерното регионално развитие; социално включване на етническите малцинства и на ромите в частност, на хората с увреждания и на останалите групи в неравностойно положение; защита на семейството и правата на детето.

¹⁷ Основните цели са: достъп до пазара на труда и до всички услуги, ресурси и права; превенция срещу социално изключване; подпомагане на групите в неравностойно положение и участие на всички релевантни актьори в социално-политическия процес.

Подобен модел на разработване на Меморандума по социално включване се наблюдава и в други източно-европейски страни-членки на Европейския съюз [Lendvai, 2004]. В тази връзка Лендвай откроява един основен за бившите социалистически страни проблем, валиден и за България: наличието на традиционно силен **social policy government** в смисъл на контролирана от държавата социална политика за сметка на слабия **social policy governance** в смисъл на все още слабо развито взаимодействие между държавен сектор, неправителствен сектор и гражданско общество в социално-политическия процес¹⁸. От една страна, това може да бъде обяснено със зависимостта от институционалния контекст (**path-dependency**): напр. Законът за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите е пример за това, как самият неправителствен сектор се явява привърженик на силен **social policy government**. От друга страна, амбивалентният подход на самия Европейски съюз към страните-кандидатки действа също в посока на засилване на **social policy government** за сметка на **social policy governance**. Макар и акцентът в политиката за социално включване да е върху равноправно участие на актьорите, взаимно учене и обмяна на национални добри практики (**social policy governance**), подготовката за членство се базира предимно на един силно институционализиран процес на обвързване и хармонизация с европейското право (**social policy government**).

Налагането на унифицирана езикова рамка, *“neutralised language umbrella”* [Lendvai, 2004] е важна част от процеса на европеизация като смислово координиране на националните социално-политически модели. Тя се базира на понятието „социално включване“, което отнесено към политиката за хора с увреждания, кореспондира непосредствено с подхода на правата или със социалния модел на увреждането, в смисъл на равноправен достъп до всички сфери на обществения живот.

Проблемът обаче е доколко тази унифицирана езикова рамка може да функционира като *„иновативен когнитивен инструмент“* [Lendvai, 2004] в различните национални контексти. Защото тя е продукт на определено социално-политическо развитие, което може да не съответства на логиката на различните национални социално-политически модели. **Анализът на политиката за хората с увреждания в България например показва ясно, че зад понятието „социално включване“ стои все още един силно институционален преразпределителен модел.**

Националният доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване е основният елемент в рамките на ОМК. Той обхваща три области: Национален план за действие по социално включване; Национален стратегически доклад по пенсиите и Национална стратегия за здравна и дългосрочна грижа. Националният доклад свързва европейско, национално и местно равнище, трансформирайки общите цели на Европейския съюз в национални политики, от една страна, и пренасочвайки добри национални практики към европейско равнище, от друга. Доколкото не е инструмент за пряк трансфер на модели, а по-скоро за преструктуриране на националните социални политики, той попада извън континуума на Доловиц и Марш (Фигура 1).

Подготовката на първия български Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване за периода 2006-2008 г. и в частност на Националния план за действие по социално включване, наподобява до голяма степен подготовката на

¹⁸ Тъй като на български език е трудно да се намерят подходящи еквиваленти, които да изразяват принципните различия в разбирането за управление на двете понятия: *policy government* (управление, извършвано от ясно разпознаваем властови център) и *policy governance* (управление без един единствен ясно разпознаваем властови център) в текста ще използвам английските понятия.

Меморандума по социално включване. Макар и да се наблюдава по-широко участие на неправителствения сектор, представителство на местната власт, както и наченки на зараждаща се институционална мрежа от експерти, процесът продължава да бъде доминиран от институционални актьори и по-конкретно от Министерството на труда и социалната политика.

Докато Меморандумът набелязва основните предизвикателства в българската социална политика, то Националният план за действие по социално включване е инструмент за разработване на конкретни мерки за справяне с тези предизвикателства. Предизвикателствата се отнасят до:

- Равноправно участие на пазара на труда на групите в риск от изпадане в бедност и социално изключване;
- Осигуряване на равен достъп до услуги с цел превенция на социалното изключване и преодоляване на неговите последици;
- Социално включване на най-уязвимите етнически малцинства;
- Намаление на бедността сред групите в извън трудоспособна възраст¹⁹.

На практика обаче не се забелязва осезаема разлика между двата документа, тъй като българският Национален план не предлага нито конкретни политически мерки, нито ги обвързва с конкретни финансови ресурси. Той е по-скоро един описателен инструмент, а не инструмент за действие в областта на социалното включване.

Поради своята специфика - разработване на конкретни мерки за социално включване - Националният план в много по-голяма степен от Меморандума по социално включване извежда на преден план вече многократно споменатото противоречие между действащи интегративни социално-политически мерки и липса на подходящи институционални структури за осъществяването им. Следователно при изготвяне на Националния план е необходимо едновременно разработване на интегративни мерки и подходящи инструменти. Този проблем е уловен и проблематизиран до известна степен в Националния план, но отново само на описателно равнище²⁰. По отношение на политиката спрямо хора с увреждания обаче, конкретният структурен проблем, свързан с осъществяването на „интегративна политика“ от Агенцията за социално подпомагане не намира място в плана.

Заклучение

Целта на анализа беше да покаже как функционира Откритият метод на координация (ОМК) като институционален инструмент за европеизация в областта на социалното включване на хора с увреждания по примера на два негови основни елемента – Меморандум по социално включване и Националния план за действие по социално включване.

Действието на ОКМ и най-вече проблемите за функционирането му бяха разгледани в контекста на нормативната база за хора с увреждания.

Въпреки че законодателството в политиката за хора с увреждания в България е повлияно от трансфера на политики в предприєдинителния период, то самото не създава благоприятни условия за успешно действие на ОКМ. **Причината е, че чрез него се утвърждава един медико-институционален модел, който разчита предимно на редистрибутивни социални механизми, докато ОКМ е инструмент за**

¹⁹ Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване 2006-2008, част II: Национален план за действие по социално включване.

²⁰ Вж. частта 2.6. „По-добро управление“.

европеизация, основана на социален модел на увреждането и регулативни социални механизми. В този социално-политически контекст Меморандумът по социално включване осъществява един предимно механичен трансфер на основни принципи на функциониране на социалното включване, които обаче трудно могат да бъдат приложени като такива в рамките на Националния план поради разминаването между логиката на действие на ОМК и логиката на националния социално-политически контекст.

ЛИТЕРАТУРА

- Boeckh, J./ E.-U. Huster/ B. Benz.** 2006. *Sozialpolitik in Deutschland. Eine systematische Einführung.* Wiesbaden.
- Dolowitz, D. / D. Marsh.** 2000. Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-Making. *International Journal of Policy and Administration.* Vol. 13.
- Hvinden, B.** 2003. The Uncertain Convergence of Disability Policies in Western Europe. *Social Policy & Administration,* 37.
- Leisering, L.** 2005. Social Policy Learning und Wissensdiffusion in einer globalisierten Welt. *Grundfragen und Organisation der Sozialversicherung in China und Deutschland.* Baden-Baden.
- Lendvai, N.** 2004. The indigenisation of social inclusion policy in post-communist Europe and its implication for EU social policy after enlargement. *Paper for the second ESPANET conference.* Oxford.
- Pierson, P.** 2000. Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review,* 94.
- Ивков, Б.** 2006. Модели и концепции за инвалидността, С.

ДОКУМЕНТИ

- Закон за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите, ДВ, бр.112, 1995 г.
- Закон за интеграция на хората с увреждания, ДВ, бр.81, 2004 г.
- Наредба за медицинска експертиза на работоспособността, ДВ, бр. 47, 2005 г.
- Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване на Република България за периода 2006-2008 година (www.mlsp.government.bg).
- Отчетен доклад за дейността на фонд Рехабилитация и социална интеграция към Министерството на труда и социалната политика през 2003 г., непубликуван документ
- Съвместен Меморандум по социално включване на Република България (www.ncedi.government.bg).